

Đuro M. Kriste

NAČIN ŽIVOTA I RADA PUČANSTVA U ŽUPI TREBINJI I NJEZINOJ OKOLICI

Uvod

Već sam ranije, u objavljenom radu "Neki vjerski i svjetovni običaji u župi Trebinji" ("Hercegovina" 1(9), 1995., str. 211 - 221) naveo da mijenjanje, pa i nestajanje nekih običaja ide usporedno sa stvaranjem boljih uvjeta života koji, opet, nastaju podizanjem obrazovne razine pučanstva i izgradnjom infrastrukturnih objekata u svakoj sredini. Pritom je najvažnija izgradnja putova i elektromreže, vodovoda i telefonije.

U župi Trebinji, do šezdesetih godina, nije bilo nikakvih elemenata infrastrukture, a obrazovanje pučanstva bilo je na približno zadovoljavajućoj razini, jer je poslije II. svjetskog rata poštivan Zakon o obveznom osnovnom školovanju, doduše ovdje samo u četverogodišnjem trajanju. Osnovna škola sa četiri razreda djeluje od 1893. godine i nikada nije prekidala svoj rad. U vrijeme Austro-Ugarske, Kraljevine Jugoslavije, pa i Nezavisne Države Hrvatske znatan dio ženske djece nije pohadao osnovnu školu, jer se smatralo da im nije potrebna. Za žene je bilo "rađanje djece" i rad na imanju, prvenstveno čuvanje stoke, ali i drugi poslovi.

Izgradnjom osmorazredne osnovne škole, 1965. godine, obrazovanje pučanstva dobiva novu kvalitetu, ali to istovremeno potiče proces migracije prema gradu, što pozitivno utječe na proces mijenjanja navika u načinu življenja. Istodobno dolazi do izgradnje cesta na tri strane: prema Čepikućama

u Republici Hrvatskoj, Turkovićima u Popovu polju i Ravnom, gdje je bilo i administrativno sjedište. Otvaranje prema svijetu, uz dovodenje električne energije u svaki dom, dovodi do preobražaja sela, te prestaje ona davna a naslijedena izreka "pleti kotac k'o i otac". Sada se eliminira sve ono kako se ranije radilo, kako su radili predi, a to je omogućeno nabavkom suvremenih strojeva koji su zamijenili konjsku i volovsku snagu.

Istina, ljudi su uvijek nastojali da ponešto izmijene, ali ranije nije to znatnije utjecalo na promjenu načina života i rada. Pokušaj uvođenja oruđa (kopaćice) s konjskom vučom za okopavanje kukuruza u Popovu polju zadugo nije bio prihvaćen. Mnogi su, gledajući to "čudo", sa skepsom vrtjeli glavom. Najsumnjičaviji bili su oni koji su imali brojniju radnu snagu, pa su mogli na vrijeme ručno sve obraditi. Međutim, traktor i drugi poljoprivredni strojevi, koji se uvođe poslije izgradnje putova, čak su s radošću prihvaćeni, jer su uvidjeli njihovu vrijednost, kako u kvaliteti obradbe tako i u olakšanju teškog rada. Traktor je sjedinio sve radove na imanju, zbog kojih je ranije trebalo držati stoku (konje, volove i sl.). On je bio spas i za pojedince koji su ga mogli nabaviti, ali i za susjede, koji su uz naknadu koristili njegove usluge. Snaga traktora kao prijevoznog sredstva iskorištena je i za gradevinske radove na preuređenju stambenog prostora, ali i u izgradnji novih objekata koji potpuno mijenjaju dotadanje standarde stanovanja i stare navike. Tome je znatno pridonijela svijest koja se stjecala školovanjem i odlaskom na rad u susjedne gradove, posebno u Dubrovnik. Ujedno se time potaklo i natjecanje među ljudima "tko će više (proizvesti), tko će bolje (uraditi kuću, njivu)".

Otprilike, od šezdesetih godina ovog stoljeća način se života i rada sve više mijenja, pa se uvođe i novi običaji kao rezultat suvremenog života. Ostaje, ipak, spoznaja kako je teško bilo živjeti gdje je *život i kamen bio kamen, a kamen i život život*.

KAKO SE NEKADA ŽIVJELO I RADILO

Opis života i običaja nekoga kraja ne može se strogo vezati za određeno razdoblje jer događaji, neki više neki manje, utječu na mijenjanje životnih navika tradicionalno ukorijenjenih među ljudima, a vrijeme čini da se život i običaji prilagodavaju suvremenim zbivanjima. Zbog toga su iz dana u dan nestajali, i sada nestaju, mnogi običaji, npr. nošnje, oruđa i sl., što nam je ne samo kazivalo o negdašnjem načinu života i rada nego predstavlja i kulturnu baštinu svakoga kraja.

Da bi se sačuvalo bar nešto od te baštine, osjećam potrebu da bar nešto zapisem i na taj način pomognem da se to sačuva za buduće naraštaje. Možda se običaji i način života iz nekog ranijeg perioda

razlikuju od opisanih u ovom prilogu, jer osim usmene tradicije i osobnog saznanja nema pouzdanijih dokaza. Zato ču se ograničiti na život i običaje pučanstva Trebinje i bliže joj okolice, uglavnom do kraja II. svjetskog rata, jer je poslijeratno vrijeme utjecalo da se život i na ovom području znatnije izmjeni. Uostalom, Trebinja i sela u njezinoj okolici - u jugozapadnom dijelu Popova polja - stoljećima su bila na vjetrometini raznih utjecaja, što je ostavilo traga i na formiranje specifičnih navika u životu pučanstva, kao što su govor, nošnja, običaji i dr.

KUĆNA ZAJEDNICA - OBITELJ

Ranije okupacije, posebno turska, ostavile su trajan pečat na formiranje i aktivnost kućne zajednice. I na ovom području, kao i šire u Hercegovini, nije bila rijetkost kućna zajednica sa 15 do 20 članova, a bilo ih je, istina manji broj, i sa po 30 članova. U zajednici je živjelo po nekoliko oženjene braće, ali i rođaka, i svi su bili podređeni glavi obitelji - domaćinu kuće. To je obično bio najstariji muškarac, ponegdje i mlađi, ali otresitiji i sposobniji od ostalih. Brojnije zajednice imale su i glavnu domaćicu, koja je pomagala domaćinu u odnosima prema ženskim ukućanima. Domaćin je bio neprikosnoven autoritet i gospodar u kući. Svaka se njegova riječ morala poštovati i izvršavati. Njegova je volja bila zakon za kućnu zajednicu. Nitko bez njega nije smio ništa značajnije poduzeti, čak ni na put krenuti bez njegova odobreњa. Domaćin je zbog toga morao biti pravedan, marljiv i taktičan, ako je želio da u zajednici vladaju sloga i mir. Tako je u obitelji vladala gotovo slijepa poslušnost, i domaćini su se osjećali sigurnim, samouverenim, pokatkad i prepotentnim. I ljudska je slabost dolazila do izražaja, pa je domaćin znao "izrasti" u svojevrsnog despota tražeći za sebe razne povlastice i zaklanjajući se za djela i uspjehe ostalih članova kućne zajednice. Vjerojatno je to posljedica duga življenja pod turskom okupacijom, tako da se odnos aga - kmet preselio sa šire lokacije u užu, u obitelj, u kućnu zajednicu - i tu se transformirao u odnos domaćin - ostali članovi zajednice. Nakon nestanka aga i kmetova mnoge kuće, posebno one s većim brojem ukućana, dobole su novog aga u ličnosti domaćina. Istina, to se ne može generalizirati.

Takav odnos u kućnoj zajednici ostao je sve dok pismenost nije uhvatila maha i dok pojedinci nisu počeli odlaziti na rad u dalmatinska sela, posebno u Dubrovnik, odakle su donosili i drugačija shvaćanja o životu i obitelji. Rezultat su bile i diobe brojnijih zajednica i stvaranje većeg broja domaćinstava od bližih srodnika. A to se pravdalo izrekom: "Da je i Bog imao brata, podijelio bi se s njim."

Treba napomenuti da su se podjele obavljale na miroljubiv način i uz veliku popustljivost sudionika u tom činu. Često bi to bilo popraćeno suzama, jer nije bilo pravo svim ukućanima što se vrši razdvajanje. No, domaćin bi osjetio nužnost toga čina i predložio bi oponentu da je najbolje podijeliti se jer će živjeti kao pravi susjedi i prijatelji. Nerijetko se to obavljalo noću, i tek ujutro bi selo saznalo da se neka kuća podijelila. Ako je nešto zapelo u podjeli, pozvan je netko od uglednijih susjeda, a vrlo je rijetko dolazilo do razdiobe sudom.

U poslijeratnom periodu dolazi do veće migracije i s ovog područja, pa moć i ugled domaćina sve više slabi. Veća ravnopravnost žene osjeća se i u najzabitnijim mjestima, čemu je svakako pridonijelo obvezno osmorazredno školovanje, poslije kojega se i žene uključuju u privredne procese. Sve se više osjeća da u obitelji nema pravoga gazde - domaćina - čija se riječ nestrpljivo čekala pred svaku značajniju odluku. Postaje glavni onaj tko više privreduje, tko donosi novac u kuću. Postepeno nestaje i zajedničkog novčanika (kod domaćina) jer tko zarađuje zadržava pravo da s tim i raspolaže. Zapošljavanjem muškaraca žena preuzima ulogu glavnog člana obitelji. Ona se brine o obradbi zemlje, prodaji stoke, nabavci potreba za kuću, tako joj pripada ne baš lagana uloga. Postepeno se žene privikavaju takvoj ulozi, ali ponegdje takve promjene radaju i sukobe. Jer, neki ne mogu shvatiti da se ranije stanje tako brzo i tako drastično mijenja. No, vrijeme čini svoje - i odnos u obitelji dobiva posve novi oblik. Žena, nekad smatrana nižim bićem, sada postaje i te kako značajan, u dosta slučajeva čak i odlučujući, činitelj. Bilo je i ranije slučajeva da su domaćini konzultirali bar neke članove obitelji, a sada to postaje pravilo. Za svaki rad i za svaki značajniji pothvat znaju svi članovi obitelji, kako bi svi jedinstveno djelovali da se to i ostvari. Međutim, kako je ekonomski moć znatnije porasla, a uvjeti života poboljšani, javlja se i želja: "tko će više, tko će bolje?!" To prerasta i u zavist jer nitko nikome ne priznaje primat. Pod svaku cijenu želi se stići i prestići. Ekonomski moć svakodnevno prelazi u novu kvalitetu, što rezultira da mnoge obitelji nabavljaju strojeve i oruđa za rad. Pritom računica nije važna, tek je važno imati kao i susjed.

Zbog toga je ovaj kraj za vrlo kratko vrijeme postigao takve uspjehe u svom razvoju da to ne mogu shvatiti ni oni koji su taj razvoj stvarali. To je pravo čudo za one koji su preživjeli predratni, ratni i poratni period, jer samo oni mogu vršiti usporedbe razvoja života na ovom području. Karakteristično je, i to se mora naglasiti, da je sav taj razvoj najvećim dijelom rezultat osobnog napora svakog pojedinca izražen dobrotljnim radom na svim akcijama koje su organizirane s ciljem stvaranja boljeg sutra.

NADIMAK KAO IDENTITET

Budući da je postojao vrlo mali fond osobnih imena, često je dolazilo do zabune, jer se nije moglo utvrditi o kojoj se osobi radi, tim prije što se osobno ime djeda, u pravilu, prenosilo na unuka. To je, s jedne strane, omogućavalo lakše praćenje genealogije rođova, ali je, s druge strane, predstavljalo teškoću jer je u istom zaseoku ili u istom rodu bilo mnoštvo istih osobnih imena. Zbog toga se, u najviše slučajeva, prišlo davanju nadimaka koji su služili kao dopuna identiteta za neku osobu. Nadimci su uglavnom davani muškim osobama, ali nije bila rijetkost da i poneka žena dobije nadimak. U svakodnevnoj uporabi nadimak je više korišten nego osobno ime, a bilo je dosta slučajeva kada se koristio i u dokumentima (porezne i katastarske knjige) kako ne bi došlo do pogrešnog utvrđivanja činjenica. Dvadesetih godina ovog stoljeća nadimak se sve više gubi, te se u poslijeratnom periodu vrlo rijetko uporabljuje. Danas ga skoro i nema. Zanimljivo je da se zbog nadimka ljudi nisu lutili, jer su, valjda, smatrali da je to nešto nužno. Nadimak se formirao najčešće u susjedstvu ili u selu, a rijetko ili skoro nikad u obitelji. Dakle, nametnut je sa strane, i u obitelji je prihvaćen, osim ako je nastao iz nekih pogrđnih motiva.

Uporaba je nadimka karakteristična za sva sela župe Trebinja. Možda je njegova primjena najčešća upravo u selu Trebinji, gdje je čak 90% ljudi imalo nadimak. Neki ga još imaju, ali će uskoro nestati, jer sve je manje potrebno davati nadimke.

Nadimkom je, u najviše slučajeva, izražavana neka karakterna osobina (više negativna) pa se na taj način neka osoba htjela obilježiti ili izdvojiti od ostalih u selu. Nadimci su u dosta slučajeva davani i prema osobnom imenu, nekim tjelesnim manama (defektnost), poslu koji je dotična osoba obavljala ili je pak željela obavljati, iako za to nije bila stručna, pa prema zvanjima crkvenih i svjetovnih velikodostojnika, osobnim imenima iz drugih vjeroispovijesti, iz pogrđnih molitava, ali i iz nekih neodređenih razloga koje su znali samo oni koji su nadimak smislili. Najčešće su nadimci nastajali iz osobnih imena i služili su isključivo za raspoznavanje među pripadnicima istog roda. Na primjer, uz ime Marko formirani su nadimci: Markan, Marketa, Markić, Markica, Markelin. Uz Ivo: Ivić, Ivko, Ivur, Ivelja, Ivaniš, Ivanko, Ivula, Ivčina. Uz Đuro: Đuras, Đuraga, Đurica, Đurko, Đurina, Đuko, Đukan. Uz Pero: Perica, Perko, Pervan, Periša, Peruka, Perija, Perican. Uz Nikola: Nika, Nikica, Nikša, Nikolica, Nikić. Uz Mato: Matiša, Matara, Matko, Matija, Matan, Maćun.

Prema tjelesnim manama nalazimo nadimke: Ćelo, Romo, Ploska, Gobo, Rogo, Píkulo, Čolo, dok su se prema obavljanju poslova formirali: Kalajdžija, Proto, Arardžija, Doktur, Škopiguda, Brico i dr.

Nadimci: Pop, Biskup, Papa, Knez, Car, Beg, Paša, Ban davani su zbog karakterističnog ponašanja osobe ili zbog nekih drugih osobina koje su asocirale na ta zvanja.

Davanje nadimaka prema imenima iz drugih vjeroispovijesti vjerojatno je nastalo iz pogrdnih motiva ili pak poistovjećivanja dotične osobe s nekim nositeljem toga imena. Tako imamo nadimke: Murat, Sejdo, Kojo, Risto, Jole, Vukan, Ljuban itd.

Nadimci iz pogrdnih motiva bili su rijetki jer su izazivali i reakcije osobe kojoj se davao takav nadimak. Oni su se obazrivo upotrebljavali i nisu nikada korišteni u službene svrhe. Takvi su nadimci: Glavonja, Prdonja, Dipleša, Koza, Ždrijebac, Tulesker, Kučak, Cigo, Prce, Masle i sl.

Veći je broj nadimaka nastao iz neodređenih motiva i oni su vrlo često korišteni u svakodnevnom životu, a mnogi od njih služili su kao dopuna identiteta u službenim, pa i u vjerskim knjigama. Takvi su: Balija, Frajo, Lanceeta, Štroc, Ćuk, Mačak, Kevo, Renko, Leko, Pinje, Ćuto, Kendo, Šule, Šikara, Slamonja, Panj, Džendžo, Huto, Paravija, Cento, Kreho, Čavrma, Tola, Gelo, Bondo, Škoro, Graho, Gajo, Džoro, Zeko, Šetka, Zelo, Sinak, Drače, Ladža, Toša, Nogas, Suton, Mećava, Crni, Moro, Juda, Trbo, Poldo, Rebro, Ječam, Letveša, Baketa, Redžo, Ćato, Karabasilo, Feketa, Serdar, Baro, Šamprca, Lilo, Deca, Migalo, Buta, Bokelja, Tokmak, Stona, Bariša, Čup, Mrnar, Mravo, Kiko, Kulijer, Bugar, Fraiter, Brko, Paraket, Žmira, Čukljara, Mešina, Pura, Guleza, Lačipura, Roko, Pasko, Kahriman, Kikljo, Đurić, Džako, Prtljaga, Đogat, Pećko, Mljećanin i dr.

Za razliku od muškaraca, žene su nadimak dobivale isključivo po mjestu rođenja ili po prezimenu prije udaje. Na primjer: Ravanjka, Cicrinka, Rašanjka, Dužička, Strmička i sl., ali i Batinuša, Šijakuša, Pjevuša, Vuletuša i dr. Izuzetno su neke imale i nadimak u pogrdnom smislu kao: Piketa, Tabana, Žuća, Liva, Džuha, Zunda i sl.

Dok su nadimci kod muškaraca skoro isčezli, kod žena (po mjestu i prezimenu) su se zadržali do sada.

STANOVANJE

Stanovanju, kao uvjetu poboljšanja životnog standarda, ovdje se nije poklanjala osobita pozornost. Kuće su isključivo pravljene od kamena, ali su mahom bile male, dosta neuredne i u najviše slučajeva podložne vlazi. Zidalo se najprije neobrađenim, a kasnije i obradenim kamenom, pa

je i kući postupno davano sve veće značenje. I pored toga što je ovdje bilo dosta majstora, nije bilo izrazito lijepih kuća, valjda po onoj narodnoj "U opančara najslabiji opanci". Kuće su, uglavnom, pravljene na sunčanoj strani i okrenute otvorima prema suncu. Nije bio rijedak slučaj da je kuća jednom stranom bila naslonjena na stijenu koja je tako korištena kao zid ili dio njega. Kraći zidovi su "lastavice", a duži "bedrenice", a bilo je, istina, kuća i bez lastavice - "na jednu vodu". Na bedrenici, sa sunčane strane, ostavljeno je i po više "pendžera" (prozora) koji su zatvarani daskom ili ničim kako bi zrak mogao nesmetano ulaziti, a dim iz kuće izlaziti. Vrata na kući bila su otvorena preko cijelog dana, jedino bi se zatvarala noću ili za velikog pljuska po vjetru. No, ubrzo bi se morala otvoriti, jer je u svakoj kući dimilo ako bi vrata bila zatvorena. Zidanje kuća je obavljano suhozidom (bez maltera), a tek kasnije počeo se koristiti malter spravljen od kreča i zemlje crvenice. Takav malter bio je dobar za gradnju čatrnja, jer je stvarao nepropusni sloj za vodu. Pokrivanje se kuća obavljalo stabiljicom od raži, koja se, za razliku od ostalih žitarica, nije zvala slama nego krov, valjda zbog toga što je i služila isključivo za pokrivanje kuća i staja. I stabiljike sijerka služile su za pokrivanje kuća i staja, ali samo u nedostatku krova od raži. Tek u novije vrijeme pokrivanje kuća vršeno je kamenim pločama koje su vađene iz zemlje i bile su na cijeni. Cigla ili kupa se počela rabiti tek poslije rata, dok su u predratnom periodu taj luksuz mogli priuštiti samo imućniji. Sva je krovna konstrukcija bila od hrastovine. Grede su bile debele, a rožnjici dosta česti kako bi mogli izdržati teret kamenih ploča. Slamnati je krov pričvršćivan za rožnjike uvijenim mladicama od konopljike ili hrastovine koje su nazivane "prišve" (krov se prišivao). Dim i čada bi s vremenom napravili smolasti sloj, pa ni takav krov nije prokišnjavao, ali ga je ipak povremeno trebalo mijenjati ili dopunjavati još jednim slojem.

Kuća je bila sklonište za ljude, i za sve što su posjedovali. Siromašniji su držali sve u jednoj kući i u njoj su spavali. Imućniji su imali: komin, gdje je gorjela vatra i spremala se hrana, i spremajući kuću, u kojoj su bile stvari potrebne za kućanstvo. U spremaćoj kući su spavala čeljad, ali ne svi, jer poneki, posebno stariji, spavali su i u kominu. Poneki su imali i izbu ili podrum za vino i meso. Rijetki su imali čardak ili kuću na kat, jer to je bilo "nešto veliko". U kominu je bilo ognjište, a sa strane kameni "kreveti" za sjedenje. U vrhu ognjišta je kutara za odlaganje pepela, a sa strane "pižuli", na kojima su, u vrijeme hladnoće, obično sjedila djeca, jer tu je bilo najviše topline, ali i dima koji je izazivao suze. Prostor između ognjišta i kamenih kreveta služio je za sušenje mokrih leđa ili za njihovo zagrijavanje, što se smatralo lijekom za svaku bolest. Naime, smatralo se da je za svaku bolest najbolji lijek vatra, pa je taj prostor često služio i kao ležaj za bolesnike. Ta je zabluda mnoge i prije

vremena otjerala u grob, jer bi i u vrućici bolesnici ležali uz vatru, a nije im se dozvoljavalo piti vodu, koju je temperatura tijela tražila. Iznad kutare je stajalo smrekovo stablo, zvano "trklja", koje je služilo za sušenje mokrih čarapa i odjeće, te vješanje kesica sa sjemenjem repe, rodakve, kupusa, duhana i sl., kako bi se sačuvalo od vlažnosti tijekom zime. U kominu je spremana hrana, a tu su ukućani boravili tijekom dana, ako nisu bili na poslu izvan kuće. Iznad vatre se sušilo meso, a na gredama su bili koševi, opleteni od pruća, u kojima je stajalo žito. Preko zime trklja je bila puna osušenih ptica, koje su čobani lovili pod kamene ploče, a sušili su ih u trklji kako bi bile ukusnije za jelo. To je bilo vidljivo, naročito, u vrijeme korizme, kada je bio obvezatan nemrs, kako za odrasle tako i za djecu.

Kameni kreveti i pižuli su služili za sjedenje oko vatre, a na krevetima se i spavalо noću. Krevet je bio, u neku ruku, i povlastica jer su na njemu spavali odrasli, dok bi djeca spavala na kamenom podu, tamo gdje je bilo mjesta. Ujutro se prva budila domaćica, ložila vatru na ognjištu i pristavljalа vodu za jutarnju kavu, a zatim je budila ostale ukućane. Ustajanje je najčešće bilo "u pijevce", jer je rijetko tko imao sat. Prve su ustajale djevojke i mlađe žene koje bi do svanuća samljele po sud žita u žrvnjima, a zatim bi išle u brdo i donijele po breme drva za ogrjev. To je bila svakodnevna obveza za svaku ženu i djevojku u kući, osim domaćice. No, često ni ona nije bila toga oslobođena.

Iznad ognjišta bila je kotlanica, na kojoj su visile verige ili komostre (lanac) za vješanje kotlova iznad vatre. S jedne i druge strane vatre, na gredama, bio je opletен čerjen za sušenje kukuruznog klipa, a neposredno do njega bili su koševi za bijelo žito. Koševi su bili oblijepljeni malterom od pepela i goveđe balege kako ne bi propuštali sitno zrnje. Koševi nisu imali poklopce, pa je na žitu uvijek bio debeo sloj čade koja bi se odstranjivala kada bi se žito iznijelo na vjetar prije uporabe odnosno meljave u žrvnjima ili mlinu.

Ambar za meso obično je stajao u dnu kuće, ako u njoj nije bilo izbe (podruma). Često je ambar imao i katanac (ćilit), a ključ je držao domaćin kuće ili domaćica. Kotlovi su bili poredani ispred ambara, a ispod njih su stavljani ostaci vijenca od luka kako bi se bolje sačuvali od udaranja o kameni pod. U nekim kućama duž zidova bio je kameni stalak na kojemu bi se poredalo posude. U vrijeme svadbe ili drugih svečanosti taj bi se stalak koristio za sjedenje, pošto bi se prethodno prostro gunjevima.

Stambeni se prostor postupno proširivao, što je zavisilo od ekonomске moći kućne zajednice. No, i pored toga, vrlo se malo vodilo računa o udobnijem načinu života. Karakteristično je da se na vlažnost nije obraćala pozornost, pa su valjda i zbog toga vatre obožavali i bez nje nijedna kuća

nije mogla opstati. Zato je pred kućom uvijek bilo malo drva. Vatra je uvijek morala "pjevati". Podrugljivo se pričalo o domaćici koja je štedjela drva.

Staje za stoku pravljene su neposredno uz kuću. Za vrijeme bolesti nekog grla često bi ga doveli u komin i grijali uz vatru. Jedino su torovi za sitnu stoku bili udaljeniji, ali su tijekom noći posjećivani, posebno u vrijeme janjenja ovaca. Torovi i staje su uglavnom zidani suhozidom, a pokrivani slamnatim krovom, rijedko pločom, vrlo rijetko kupom.

Stanovanje u polju bilo je privremeno i umnogome se razlikovalo od onoga u selu. Dok je zemlja bila u vlasništvu aga, nije bilo ni potrebe da se pravi neki stambeni objekt uz zemlju. Radilo se na zemlji danju, a navečer se noćivalo uz neki kamen blizu vatre, zagrnut u gunj, koji je bio vjerni pratilac svakoga tko je radio u polju. Pravljene su i primitivne kućice, "kućerice", od suhozida, i pokrivane su sijercinom, da bi se lakše prenoćilo i zaštitilo od nevremena. Stjecanjem vlasništva nad zemljom, koncem 19. stoljeća, otpočinje izgradnja salaša (ovdje se kaže *saladž*) koji su upotrebljavani za sušenje kukuruznog klipa, ali i kao stambeni objekti za vrijeme radova u polju. Salaši su pravljeni na jedinstven način, jedino su se razlikovali po dimenzijama. Uglavnom su imali prizemlje, koje je bilo šire od gornjeg dijela. Proširenje u donjem dijelu zvalo se "potremak", a gornji dio ograden pleterom "hambar". U ambar se stavljao kukuruzni klip radi sušenja. U prizemlju je bio odžak za loženje vatre, a čitav je prostor korišten za ostavljanje alata i ostalih stvari potrebnih za rad. Tu se spavalo preko noći i boravilo danju ako se nije radilo u polju, na njivi. Salaši su također pokrivani pločama, koje su donošene iz sela, a rijetko kupom. Uz neke salaše pravila se i "krošnja" koja je služila kao dodatni prostor za smještaj kukuruznog klipa. Slama se sušila na dvorištu oko salaša, a sav prostor oko objekta zvao se "stožina", valjda zbog uspravnih drveta, pobijenih u tom prostoru, a oko kojih se slagala slama. Kod salaša je bilo i guvno, zemljano ili kamenno, za vršidbu i sušenje žita. Neka su domaćinstva kod salaša imala i manju čatrnju, tek toliko da ima vode u vrijeme poljskih radova. Stanovanje je u salašu bilo neudobno jer nije bilo nikakvih ležaja. Za spavanje na kamenom podu bio je dovoljan po jedan prostirač i pokrivač, koji su zajednički korišteni za dvoje ili troje čeljadi. Uzglavlje je bilo kamen, po mjeri izabran, ili komad odjeće, skinut sa sebe prije spavanja. Vatra iz odžaka služila je i za ogrjev i za osvjetljenje pri večeri ili namještanja ležaja za spavanje. Nitko se nije brinuo o udobnosti, valjda i zbog potrebe da se češće hrane volovi u vrijeme oranja, pa i radi ranog odlaska na njivu. Poblatinu je trebalo uzorati za tjedan dana jer bi je sunce isušilo pa bi postala tvrda kao kamen. Tada je iza volova trebalo motikom razbijati grumenje, a žito nije moglo nicati zbog nedostatka vlage.

S vremenom su uvjeti stanovanja u selu popravljeni, ali se u salašima ništa bitnije nije mijenjalo, sve do njihovog potpunog napuštanja, sedamdesetih godina. Tada su izgubili svrhu i prepušteni su propadanju kao nijemi svjedoci minulog doba, koje je bilo specifično po mukotrpnom radu i životu u ovom kraju. Međutim, svaki uspješan ishod toga teškog napora donosio je radost življenja, pa bi lako "planula" i pjesma razdragane mladosti, pogotovu u jesen, kada bi pred sobom vidjeli velike hrpe kukuruznog klipa, što je bio znak da je naredna zima bezbržna, bar što se tiče ishrane. Salaši su bili neka oaza radosti i tuge, jer bi zažutjele njive za samo 24 sata otišle pod vodu. Iza njih ostajala je samo tuga i sjeta, jer trebalo je ponovno tražiti vjeriju u trgovaca i biti im vječni dužnik.

ZANIMANJE

Zemljoradnja je bila glavno i, moglo bi se reći, jedino zanimanje. Manji broj ljudi, u selima duž željezničke pruge, bavio se i radom na željeznici (pružni radnici, čuvari, skretničari), ali taj je rad bio sporedniji od zemljoradnje, jer su i oni nestručno čekali kada će nastaviti posao u vrtu ili na njivi. Pred II. svjetski rat nekolicina mlađih ljudi otišla je u žandare, ali je taj broj bio neznatan. Čak su se drugi o njihovu odlasku prezirivo odnosili nazivajući ih "koferaši". Smatralo se da je ovdje čovjek rođen s kamenom i da s njim treba ostati do smrti. Sva drukčija rezoniranja nisu prihvaćana pa je često dolazilo do razmirica ako bi netko naumio mijenjati način života.

Posjed je uglavnom bio podijeljen na dva dijela. Jedan, koji je činilo imanje u brdu (vrtovi i njive u selu i oko njega), i drugi, koji je bila zemlja u Popovu polju. Naime, svako je domaćinstvo, osim onih najsiromašnijih, imalo zemlju u polju. Brdski je posjed bio značajniji jer je bio sigurniji za ubiranje prinosa, za razliku od poljskog koji je bio skoro svake godine podložan poplavama. U brdu se svaki pedalj zemlje obradivao, često je kamen krčen krampom i polugom da bi se bar malo proširio posjed. Livada nije bilo te se sa sijenom za ishranu stoke stalno oskudjevalo.

Oranje zemlje obavljalo se u proljeće i jesen, dok se ljeti vršilo tzv. *ožeganje* zemlje. Poslije proljetne sjetve vršeno je podoravanje za jesensku sjetvu ili, jednostavno, zemlja je puštena da mašto otpočine, jer odavno nije dubrena. Iskustvo je pokazalo da na takvoj "suhoparnoj" zemlji nema uroda čak i po nekoliko godina.

Oranje je obavljano volovskim zapregama, a vrtovi su radeni ručnim alatom. Jedino orude za oranje bio je drveni lijes (ralo), a od alata

najviše se koristila motika i krampa (ovdje se kaže kracna), te nešto kasnije i dikela. Vanjski izgled obrađenog zemljišta davao je dojam o velikim površinama, no to je sve bilo loše kvalitete jer je podloga bila krš. Tanki sloj zemlje je zavaravao, a prilikom oranja lemeš je stalno zapinjao za kamen, a volovi su zastajkivali. Orač je, tada, drvenom ralicom morao micati čas lijevo čas desno kako bi oslobodio lemeš i nastavio brazdu. Na jednoj se brazdi znalo zapeti i do dvadesetak puta, što bi iznerviralo i volove i orača, što bi rezultiralo ljutnjom, ali i čestim lomom drvenih dijelova lijesa. Najteže je bilo ako bi se slomio lemeš, jer tada je trebalo ići kovaču i kovati novi. Za vrijeme oranja sav se korov trijebio i nosio izvan njive kako bi ga bilo što manje u žitu. Što bi ostalo kasnije se plijevilo.

Oranje u polju bilo je još teže, iako se nije hrvalo s kamenom na njivi. Zemlja je orana poslije "vraćanja" vode, i zato se nazivala "poblatina". Takvu je zemlju trebalo što prije poorati, te se oralna dijelom mokra, dijelom suha. Osušena je zemlja pucala i stvarala debeli sloj, koji se zvao "korušak". Često su zemlje, uzorane suhe, ostale "jalove" jer sjeme nije moglo niknuti zbog nedostatka vlage. Rad u polju bio je naporan i za čovjeka i za volove, što se najbolje moglo vidjeti po krvavim čvorugama na vratovima volova, kada bi završili poljsko oranje.

Da bi uspjeli na vrijeme uzorati, ljudi su se "pozajmljivali" s poznanicima iz drugih sela. Oralo se "od zvijezde do zvijezde", čak i po 16 sati dnevno. Odmaralo se tek toliko da volovi "prežvu". Najviše je kuća imalo po jedan jaram volova (par), a oni s manje zemlje i siromašniji držali su po jednog vola, a drugog bi uzimali na "izor". Kao protuuslugu davali su po 200 kg kukuruza. Za vrijeme oranja i ostalih radova u polju svi su ratari bili u salašu, a često se noćivalo i među vodama u polju, na mokroj zemlji. Nije bilo barke za prijevoz, a umorni se volovi nisu nagonili u vodu da se ne razbole. Najveća je briga ratara, tih dana, bila ugoditi volovima. Jer, od njih je zavisio uspjeh rada u polju. Volovi su imali poseban tretman. Danju su radili do iznemoglosti, ali su noću njegovani i hranjeni kako bi ujutro bili što čiliji za nastavak teškog rada. Naime, orač se budio i po nekoliko puta noću, obilazio volove i dodavao im hranu ako su je pojeli. Može se reći da je više računa vodio o volovima nego o sebi. I orač je bio umoran i nenaspan. Ali, volovi su bili "hranitelji", kako su ih odmila zvali.

Za vrijeme poljskih radova iz sela se na konjima donosila hrana za volove i težake. Volovima se davala zelena trava i grm (vrlo rijetko sijeno), a ratarima kiselo mljekko i malo suhog mesa. Najugodnija je hrana bila kiselo mljekko, koje je donošeno u jarećim mješinama, kasnije i u loncima. Mlijeko se iz mještine istakalo kroz nožicu, i mještina bi se vratila da posluži za naredni dan.

Poslije oranja težak je rad okopavanje kukuruza i sijerka, što se obavljalo ručno, motikama. Kod nekih je taj rad, zavisno od veličine posjeda, trajao i po 15 dana. Kopao je tko je god mogao držati motiku, a kopalo se od jutra do mraka. Odmaralo se jedino za vrijeme ručka, na vrelom suncu, jer u polju nigdje nije bilo hлада. To je bio ubitačan posao jer se obavljao za ljetne žegе. Radilo se na suncu, jelo na suncu, odmaralo na suncu. Žđa je bila neizdrživa. Ljudi su se čudili koliko mogu vode popiti za jedan dan. Stalno su bili žedni, znoj su morali nadoknaditi vodom.

Okopavanje se, poslije dvadesetak dana, ponavljalо ogrtanjem kukuruznih stabljika - i to se zvalо *jaridba*.

Nakon obavljenog okopavanja i jaridbe u polju bijelo bi žito u brdu već dospjelo za žetvu, a potom i za vršidbu. Sva je žetva obavljana isključivo srпом. To su uglavnom radile žene, dok su muškarci požnjeveno žito skupljali, vezali u snoplje i gonili na guvno. Žito je u snopove vezano užem napravljenim od hrastovih mладica, koje je prethodno trebalo dobro uviti kako bi postale elastične. Uvijanje je bilo naporno, izazivalo je krvave žuljeve. Kako je dosta njiva bilo nepristupačno konjima, snoplje je nošeno na leđima, često i navečer, po мјесечини. Za taj rad pozivale su se *mobe* pa bi djevojke, uz pjesmu, naizmjenično nosile snoplje sad kod jednih sad kod drugih.

Vršidba je obavljana na zemljanim guvnima koja je trebalo večer prije natopiti vodom, a ujutro ih "pogoniti" konjima dok ne budu potpuno ravna i pogodna za vršidbu. Glinena su guvna zamjenjivana kamenim jer se na njima lakše vršilo i žito je bilo čistije. Konji su vezani užetom oko vrata koje se zvalо *ham*. Tako povezani, tjerani su ukrug po žitu, a poslije izvjesnog vremena okretani su, na povik "ćo ćopet amo", u suprotnom smjeru. To kretanje trajalo je sve dok se i posljednji klas žita ne bi pretvorio u slamu i zrnje. Vilama i grabljama se slama odvajala od žita, a zatim se drvenom lopatom žito bacalo u vjetar kako bi se zrnje odvojilo od pljeve. Posljednji dan vršidbe zvao se *privršojnica* - i tada bi domaćica od nove пšenice ispekla pogaču. Već narednih dana novo je žito mljeveno u žrvnjima i korišteno za svakodnevni kruh. Meljava je najvećim dijelom obavljana u kućnim žrvnjima, ali nerijetko i u mlinovima koji su bili dosta udaljeni (Ošљe, Ston, Stolac, Svitava i dr.). Da bi se na vrijeme stiglo u mlin, trebalo je dobro poraniti. Često se polazilo odmah poslije ponoći. Putovalo se lošim putovima u svaku doba, po nevremenu, bez svjetla. U mlin se polazilo kad hoćeš, a iz mлина kad se žito samelje, pa koje god to bilo doba dana ili noći.

Čim se završi vršidba, trebalo je opet ići u polje, skupljati grah zv. "poljak" i proso, a iza toga slijedila je i jesenska berba kukuruza, koja je, opet, često bila neravnopravna borba čovjeka i stihije (poplave).

Svaki je rad u polju bio težak, pa i berba kukuruza. Najteže je bilo kada bi kukuruz skoro dozrio, a počelo bi sijevati i grmjeti. Sve bi se tada pretvorilo u uho i oko, jer se očekivalo ono najgore - poplava. To se često događalo, a nerijetko bi za kratko vrijeme polje postalo jezero, i sav bi trud otisao unepovrat. Ljudi su, očajni, proklinjali i vodu i zemlju i sunce, jer sve se urotilo protiv njih. Za vrijeme poplave ulagali bi se nadčovječanski napor da se bar nešto spasi, da se otme vodi. Ali, voda je uvijek pobjeđivala jer su ljudi bili nemoćni. Nisu imali ni barke pa da bar nešto ulove od svoga truda. Bila je samo jedna barka za cijelo selo te je često bila uzrokom svađa za vrijeme poplave.

Poslije berbe i prijegona klipa pred salaše vršeno je *korubanje*. To je bio i najdraži posao, pogotovu ako je godina bila rodna. Korubalo se danju i noću, a uvečer se oko hrpe kukuruza orila pjesma kao izraz zadovoljstva. Pekli su se *pečenjci*, oko kojih su se momci i djevojke preotimali i na taj način skraćivali "razdaljinu" između muškarca i žene koja je ovdje tako dugo njegovana. Kukuruz je ostavljan u ambare salaša da bi se preko zime uzimalo prema potrebi. Mlaćenje kukuruza obavljalo se ručno. Tek u predratno vrijeme nabavljene su krunjače, ali su ih sebi mogli priuštiti samo najimućniji. Kukuruzovina i slama od prosa slagane su oko stožina i preko zime su na konjima tjerane u selo stoci za ishranu.

Završavanjem berbe u polju okončavao se i ciklus godišnjih radova, da bi odmah poslije jesenskih kiša slijedila sjetva, a potom i ostali radovi.

Osim obradbom zemlje muškarci su se svakodnevno bavili i drugim poslovima za kućnu zajednicu. Pravili su opanke, tozluke, gunjeve, nasadivali alat i radili ono što je bilo najpotrebniye u obitelji. Neki su bili vični tim poslovima, pa su to radili i za druge, ali bez novčane naknade. Uvijek se radilo u zamjenu za neku uslugu druge vrste. Neki su se bavili i majstorskim poslovima (klesanje kamena i zidanje) i s vremenom su postali vrsni majstori kamenoresci i zidari. Najbolje to pokazuju radovi na novoj crkvi koje su izvodili domaći majstori. Zvijezda iznad glavnog ulaza, ploča s natpisom, zvonik i vijenac (korniž) na zidovima su prava remek-djela kamenorezačkog zanata.

Žene su, između važnijih poslova, najviše uvečer, radile o vuni, koju je trebalo pripremiti za tkanje kućnih potrepština. Vuna se češljala, gargašala, grebenala, bojila, prela i plela ili tkala na drvenim stanovima, koje je imala samo poneka kuća. Čobanice nikada nisu isle praznih ruku. Uvijek im je kudjelja za pojasm ili igle u rukama. Bojenje vune i prede najčešće je obavljano kod kuće u tzv. *karaboji*, a katkad i u listu rujevine. Teškoća je bila što se ta boja na kiši opuštala.

Brojni poslovi tijekom godine nisu dozvoljavali slobodno vrijeme ni muškarcima ni ženama, osim nedjeljom i blagdanom. Međutim, i tada je bilo neodložnih poslova. Stoku je trebalo namirivati, a oko nje bilo je dosta posla.

Rad i životarenje djelovali su na ljude ovoga kraja tako da su uvijek razumjevali što je nevolja. Bili su spremni i posljednji zalogaj podijeliti s putnikom namjernikom ili ubogim prosjakom. Rijetko se događalo da je netko odbijen s vrata ako je bio u nevolji.

Treba istaknuti da su svi poslovi učeni u obitelji. Mlađi su učili od starijih, a urođeni dar dobro je došao da se posao što bolje obavi, čak da se u nekom poslu i majstor postane. No, svi su majstori bili samouci. Bilo je i svestranih samouka, za koje bi se reklo "što očima vide rukama stvaraju". Istina, odlaskom u školu ili na rad u Dubrovnik ljudi su sve više znali. To se naročito odnosi na one koji su se bavili gradevinskom strukom. Ali oni koji su se bavili drvodjelskim poslovima nisu odlazili, a postajali su odlični tesari, s velikim su uspjehom postavljali krovne konstrukcije, izradivali poljoprivredna oruđa, pravili vrata i prozore i drugo.

ISHRANA

Ishrana je tjesno vezana sa zanimanjem, osobito u brdskim i nepristupačnim područjima. Troši se ono što se ima, što se proizvede na vlastitoj njivi. Jer, niti je bilo materijalnih mogućnosti za nabavku, niti je bilo prometnih sredstava kojima bi se to dopremilo. Konj je, tko zna otkad, bio jedino prijevozno sredstvo na kamenitim i teško prohodnim terenima. Sela uz željezničku prugu bila su u povoljnijoj situaciji, ali su se i njihovi žitelji hranili isključivo proizvodima sa svoga imanja.

U osnovnoj ishrani bili su kruh i zelje, uglavnom kupus raštan, a pokatkad meso (svinjsko i bravljje zvano *kaštradina*). Kruh je najviše bio od kukuruznog brašna, tek rijetko miješan s brašnom od bijelih žitarica, a vrlo rijetko od samog pšeničnog brašna. Pogača je pečena za posebne prilike (blagdani i druge svečanosti). Kruh od kukuruznog brašna nazivan je *kukuruznica*, a od bijelog pšeničnog za Božić je spravlјana *česnica*. Kruh, miješan od sijerka i raži, nazivan je *prispa*. Česnica je "pisana" otiskom čaša raznih veličina, a pogača za neke posebne prigode premazivana je jajima i "ispisivana" viljuškom. Za djecu je bila velika radost ako majka otkine komad tjesteta, rastanji ga i stavi na vruć sač; to je bio kolač pun slasti.

Ako je u kući bilo dovoljno kruha, bilo je dobro, jer "dok je kruha nije glada, a dok je luka nije suhotinje". Tako bi se reklo ako bi netko mrzovljeno gledao na postavljeni ručak. No, kad bi godina izdala, nije ni kruha bilo dovoljno, pa je trebalo kupovati na vjerjesiju, a to je značilo biti vječni dužnik, jer je trebalo plaćati i dug i "skonat" (kamate). A trgovačka su libra znala biti i "promjenljive čudi".

Najviše se sijalo bijelih žitarica (pšenica, ječam, raž, te sumjeha ili sklata, a to je mješavina pšenice i ječma) na imanju u brdu, dok se u polju sijao kukuruz, proso, sijerak i grah "poljak". Sijerak je zauzimao najviše površina jer je davao i najveće prinose, a njegova je stabljika korištena za pokrivanje torova i staja. Sijerak bi se uspio sačuvati i od poplave jer mu je stabljika dosta visoka pa je voda i ne dosegne. Kruh od sijerka bio je mrkocrvene boje i bio je opor i težak za probavu. Pomiješan s raži bio je ukusniji, pa je tako, u najviše slučajeva, i korišten. Kukuruz je s vremenom sve više potiskivao sijerak, pa je od polovice 19. stoljeća zauzeo najveće površine u polju. I kukuruzno je brašno miješano sa sijerkom, ali je najradije ono korišteno za puru, pogotovo u proljeće kada ima najviše mlijeka. To je bila skoro svakodnevna ishrana u svakoj kući. Nestrpljivo se čekalo "purino vrijeme" jer su svaki dan, osim nedjelje i blagdana, pura i mlaćenica bile na stolu gotovo u svakoj kući. Cijelo kiselo mlijeko se koristilo samo nedjeljom ili blagdanom, inače je ono pretvarano u mlaćenicu ili je razblaženo vodom kako bi ga dotecklo.

Pšenični se kruh upotrebljavao samo u svečanim prigodama (blagdani, svadbe, doček dragih gostiju i sl.), dok je brašno od ječma, jarika, raži i sumjehe trošeno u kasno proljeće, kada bi nestalo kukuruznog brašna. Govorilo se da su te žitarice *mekše* u proljeće, ali se njihova mekoća baš i nije osjećala, osim ako su *ogrudevane* u drvenoj stupi i ako se tako od njih napravilo *geršlo*. Najveća čast bili su uštipci od pšeničnog brašna, a vrlo rijetko se spremala pita sa sirom. To je, uglavnom, bio specijalitet za svadbe. Uštipci su za Badnji dan prženi na ulju, a prevrtani su na tavi vretenom. *Cicvara* se mogla vidjeti na stolu samo kod imućnijih u vrijeme nekih posebnih zgoda. Za nju je trebalo masla i sira, a to su mogli priuštiti samo *planištari* (oni koji su tjerali ovce u planinu).

Meso je kuhano nedjeljom i svečanim danima, ali i u dane kada se obavljaju teški radovi (oranje, kopanje loze i sl.). Meso "zaklano u pastrvu" trebalo je dobro rasporediti i čuvati za trošenje tijekom cijele godine, jer se nije znalo kada će u kuću namjernik, prijatelj ili dušmanin, a treba svakoga pričekati, prvog što želiš, a drugog što moraš. Zbog toga je osušeno meso u jesen skinuto iznad vatre i složeno u ambar, a ključ je bio kod domaćina. On je otvarao ambar, rezao meso i davao domaćici za kuhanje. Meso je pri obroku dijelio svim ukućanima domaćin, a ako netko nije bio nazočan, njegov je dio ostavljan. Djeci se davalo manje, i ona su često zavidno promatrala diobu žečeći da što prije odrastu. Dioba mesa bila je nezahvalan posao jer ga nikada nije bilo dosta, osim za Božić, kada bi se svatko zadovoljio. Večera je bila glavni obrok, i meso je uglavnom kuhano za večeru, dok su ručak (oko 10 sati) i užina (oko 14 sati) bili sporedni obroci, često s mliječnim proizvodima. Od variva domaći grah poljak, sočivica i bobica su zadovoljavale sve potrebe. Tek

prije Drugog rata ponetko bi kupovao malo riže i tjestenine, što je često bilo namijenjeno bolesnicima ili za koju svečanost (blagdani, svadbe). Glavno je varivo bio kupus raštan, koji je gajila svaka kuća, i on je, ako je godina bila rodna, bio svaki dan na jelovniku. Začinjan je lojem, salom ili prijetopom (mješavina loja, sala i ulja), a maslinovim uljem za posnih dana. Obično bi dvije-tri žlice ulja bile dovoljne za zdjelu kupusa, a za zdjelu graha bila je dovoljna i jedna, jer bi se ulje vidjelo na površini pa bi već time zadovoljavalo prohtjeve. Bobica se gajila na njivama kao žitarica i davala je dobar prinos. Bila je omražena kod svih jer je bila neugodna za jelo, posebno u proljeće, kada bi se u zrnju nastanile mušice. Bobica se miješala s krupno prebijenim kukuruzom, i to se zvalo *prebjenjak*. Dobivala se gusta smjesa koja se koristila i po dva-tri dana. Sočivica se uzgajala manje od bobice i bila je znatno ukusnija. Nevolja je bila što je s njom rasla i trava *grčica* koju je teško bilo istrijebiti, a njezino je zrno bilo gorko pa se gubio okus sočivice. Grah se trošio zimi kad bi raštan bio na izmaku. Dakle, i taj jednolični način ishrane zavisio je od godišnjeg doba.

Svježe se meso kuhalo samo u izuzetnim prilikama, kao što su blagdani (Božić, Uskrs) i svadbe. Tada bi se zaklao brav, ali se meso moralo potrošiti za dan-dva kako se ne bi pokvarilo.

Zbog takva načina ishrane i teškog fizičkog rada rijetkost je bila sresti debela čovjeka. Svi su bili koštunjavi, ali čvrsti i žilavi, sposobni i za najveća naprezanja.

Kuhanje se obavljalo u bakrenim kotlovima. Za serviranje su služile drvene zdjele i čanci. U nekim je kućama bilo više bakrenog posuđa, kao što su tepsije, romijendže, sanovi, a kuhanje se obavljalo i u tučanim bronzinima. Hrana iz kotlova je zahvaćana drvenom kutljačom zvanom paljača, a iz zdjela su ukućani jeli drvenim žlicama. Tek u novije vrijeme u uporabi su i viljuške, koje su zvali *pantarulji*. Javljuju se tada i bakreni tanjuri kod imućnijih obitelji, i oni su korišteni kada se ugošćuje neki prijatelj. U takvim se tanjurima obično serviralo narezano meso ili pržena jaja.

Hrana je spremana na ognjištu, koje je pravljeno od gline. Na ognjištu je pečen i kruh, i to pod saksijom ili sačem. Uz ognjište je bio i sadžak ili tronožac, na kojemu su obično prženi uštipci, jer je domaćici bilo teško dugo držati tavu na vatri. Sadžak je korišten i u prilikama kada je trebalo vatru naložiti vani radi zagrijavanja vode ili kuhanja, ako se kotač nije mogao vješati za kotlanicu. Kruh od sijerka bilo je teško s ognjišta dignuti u jednom komadu. Često bi se razlomio u komade, a djeca bi se tome veselila nadajući se da će dobiti komadić *vruće prispe*, a to je za njih bio doživljaj. Neki su kruh miješali s grahom kako bi bio neukusniji, pa bi duže trajao, a tako su se borili protiv nestasice, pogotovo ako je bila nerodna godina.

Kako je glad stalni pratilac ratova, ni ovo područje u vrijeme rata nije mimošla. Teška su bila vremena kada kuća izgubi miris kruha. Bake su pričale unučićima kako su za Prvog svjetskog rata tukle klenovu koru i od nje pravile kruh, a oni su se s podsmijehom čudili što baka priča. Kakav je kruh od drveta? Zar se drvo može jesti? Međutim, i unučići su doživjeli sudbinu svojih baka i djedova. U brdu slabo rodilo, a polje potonulo. Prišlo se starom načinu dobivanja brašna. Tukle su se kukuruzne šešarike i od njih se dobivala brašnasta smjesa, od koje se, uz malo brašna, mijesio kruh. Neukusan. A jeo se, jer nije bilo drugo, a "glad očiju nema".

ODIJEVANJE

Sva odjeća, osim košulje, bila je domaći proizvod. Međutim, i za košulje, jer ih je trebalo kupovati, tražena je zamjena. Pletene su šupljikave vunene maje koje su mnogima služile kao košulje. Košulja je nošena u svečanijim prilikama, a najviše ih je bilo od debelog bijelog platna *botane*. Od botane su bile i ženske košulje, ili od sličnog platna koje je bilo malo naborano. Takve košulje zvale su se *dropače* i nošene su ljeti, a zimi su ih zamjenjivale vunene dolame. Ostala odjeća bila je od vune i rađena je kod kuće. Bojenje se također, u najviše slučajeva, obavljalo kod kuće, jedino sukno zv. *raša* nošeno je u bojadisaonice. Šivanje se također obavljalo ručno, sve do predratnog perioda, kada su se pojavile i prve *singerice*, dabome samo kod imućnijih. Za neku odjeću (gunjac, džamadan i sl.) poneki su se specijalizirali i imali su pune ruke posla. No, bavljenje tim zanatom nije donosilo materijalnu korist. Sve je obavljano u zamjenu za rad.

Vjerojatno pod utjecajem turske okupacije prihvaćen je crveni fes kao sastavni dio odjeće, bolje reći kao univerzalna kapa za muškarce. Nošene su dvije vrste fesova, tzv. *stambolac* i *plići ukoceni fes* s crnom kitom. Fesovi su kupovani u obližnjim mjestima Stocu, Čapljinu ili Mostaru i poslije izvjesnog vremena nošeni su na kalupiranje. Kasnije, u vrijeme Austro-Ugarske Monarhije, nošen je crni fes, valjda kao pandan crvenom, koji je bio simbol turske vladavine. Neki su nosili i bijele ili crne *čulave*, napravljene od vune, koje je postepeno zamjenjivala pletena kapa. Najposlije je univerzalna kapa postao *kačket* ili *mica*, kako je ovdje udomačen naziv. Izgleda da se tražio najpogodniji tip kape kako bi se odbacio fes kao simbol nekadanjeg robovanja tuđinu.

Preko košulje nošen je džamadan crvene boje, oivičen i izrađen crnim gajtanom, a izvezen koncem zvanim *zeh*. Šalvare od vune oblačene su na golu kožu jer nitko tada nije nosio donje gace. Naročito je bilo mučno

nositi šalvare za vrijeme oštrog sjevera, jer je gruba preda žuljala po goloj koži, što je bilo bolno. I šalvare su na nogavicama bile oivičene crvenim gajtanom, pa i oko džepova, smještenih sa strane, na kukovima. I na njima je bila izrada crvenim zehom, a vijenac oko pojasa bio je obložen crvenim platnom i kroz njega je bila provučena vunena uzica zv. *svitnjak*. Svitnjak je služio za vezanje šalvara, a potom bi iza vijenca bio spušten u šalvare. Oko pojasa nošen je crveni šal, a po njemu kožni *silah*, u kojem je bila kesa za duhan, lula, kresivo, male mašice i nož. Crveni je šal nošen i oko fesa na glavi, a služio je za uši za vrijeme nepogode. U svečanim prilikama umjesto gunjca na džamadanu nošen je *fermen*, naročito ukusno izrađen komad odjeće. U tom slučaju oko pojasa bio je svileni šal zv. *trabalus* i čohane šalvare, ako je netko bio u mogućnosti da ih nabavi. Fermen je bio posebno izrađen svijetlim spojnicama i tokama. Na nogama su bili tozlući od bijele vune zakopčani žutim kukcima uz list od pete do koljena. Po tozlocima su nošeni i *čorapi* (čarape), a na prstima, do polovice stopala, *naprci* istkani od vune i ukrašeni raznobojsnom predom. Kasnije su tozluke i čarape zamijenile kratke i duge čarape ispletene od vune. Dugačke čarape su se ispod koljena vezivale podvezicama napravljenim na tzv. *malom stanu*. Kratke čarape su obično bile bijele boje i zaštićivale su stopalo, dok dugačke nisu imale stopala, samo potpeticu koja ih je zadržavala, a zvala su se *štucne*.

U predratnom periodu šalvare zamjenjuju *rajthozne* i *hlače*, koje su nazivane *uske gaće*, a kratke čarape su se plele i od crne vune jer su se nosile s hlačama.

Osnovna obuća bili su opanci od volovske ili svinjske kože. Cipele ili *crevje* su se mogle vidjeti samo u nekog *mrmara*, povratnika iz Amerike. Volovska se koža kupovala u fašama. Opanci su pravljeni oputom koja je iskrojena od ovče ili kozje kože (*bekine*) koju je trebalo obrijati, osušiti, a zatim krojiti u uske pantljike, namočiti u vodu, zapresti i osušiti. Tek tada je bila spremna za *opućenje* opanaka. Pravljenje obuće uglavnom se radilo zimi, kada je manje poslova izvan kuće. Posebno su pravljeni tzv. *sušni* opanci, a posebno *kišni*. Sušni su opanci bolje čuvani i bili su od bolje kože, a nošeni su uglavnom u crkvu ili na put. Ako bi kiša iznenadila na putu, trebalo je skinuti opanke i bos nastaviti put. Najbolja odjeća i obuća nošena je u crkvu i zvala se *misna*. Takva odjeća je pažljivo čuvana. Sestre i braća su je nosili po redu, ako nisu imali svoju *misnu* odjeću. Ako je netko imao cipele, obuvao ih je tik pred crkvom a do crkve je išao u opancima. To je bilo uobičajeno kod djevojaka i mladih žena, manje kod muškaraca. No, ako je trebalo duže pješačiti, i oni su na isti način čuvali *misnu obuću*.

Djeca su najviše išla bosa jer nije bilo dovoljno kože ni za opanke. Njima su se često pravili opanci od poderanih. Stari bi se iskrojili pa se pravila nekakva *ljesa* na dječjim opancima. Te su se pantljičke zvalе *oprečanice*. Tek za vrijeme II. svjetskog rata i poslije njega počela se koristiti guma (od točkova) za pravljenje opanaka, a to je tek bio spas za izranavlјene i umorne tabane.

Ženska je odjeća također pravljena kod kuće i bila je, osim košulje, sva od vune. I žene su na glavi nosile fes koji je bio manji i pliči od muškog. Ispod fesa je nošen bijeli čulav (čulah), oko kojega je bio izrađen vez s nakitom. Po čulavu je dolazio *krepun* (sličan današnjem velu i nosile su ga samo mlade prilikom vjenčanja). Dugačka bijela košulja zv. *dropaća* sezala je do sredine lista noge, a po njoj isto toliko duga bijela vunena dolama. Dolama i košulja su oko pojasa povezane *opregljem* koji je s prednje strane sezao dokle i dolama, a bio je izrađen vunenom predom. Opregalj se vezao pozadi, oko pojasa, vunenom uzicom koja je visila niz leda. U svečanijim prilikama oko pojasa se vezivao i kovani pojasi na kojemu je bilo dosta nakita. Po dolami se nosila *čurdija*, izrađena od vune i oivičena *gajtanom* s izradom od zeha. Starije su žene dolamu zagrtale s prednje strane, do pojasa, tako da bi opregalj pokrivaо prednji dio tijela. Djevojke to nikada nisu radile. Ženske gaće su se zvalе *pelengače* i napravljene su od vune, slično kao i šlavare. Bile su bijele boje. Preko ljeta nošene su i nešto drukčije, koje su se zvalе *nogavice*, a bile su djelomično od vune (donji dio) i od platna (gornji dio). U njima se lakše podnosila vrućina za vrijeme rada po ljetnoj žegi. Vladalo je opće pravilo da se nikada ne smije vidjeti ni djelić gole kože kod ženskog svijeta, osim lica i ruku.

I žene su nosile opanke i naprske. Ženski su čorapi bili bijele i crne boje (polovično), dok su muški uvijek bili bijele boje.

Čobani i putnici često su bili izloženi nevremenu, od čega su ih spašavali *bičalji*. To su specijalno otkani gunjevi u koje su, prilikom tkanja, ugradivani bičevi od vune, koji su kišne kapi sprovodili niz gunj na zemlju. Bičalj je bio i sastavni dio ruha svake udavače. Čobani su na bičaljima nosili i káput koji je čuvao glavu od nevremena, a napravljen je od najbolje vune.

Zanimljivo je napomenuti da je i ovaj kraj vrlo brzo i lako odbacio staru nošnju i prihvatio suvremeniji način odijevanja. Stariji su ljudi isticali prednosti ranije odjeće, cijeneći posebno vunu kao dobrog zaštitnika u svim prilikama. Navodno je vuna čuvala zdravlje i nije ni bilo težih oboljenja kao danas.

UZGOJ I ISHRANA STOKE

Po svom položaju i reljefu ovo područje podesno je za uzgoj stoke. Uz obradu zemlje to je bilo i glavno zanimanje pučanstva. Nije bilo moguće opstati i obradivati zemlju bez uzgoja stoke, jer su krupna grla (konji i volovi) omogućavali obradbu i ubiranje prinosa, a sitna (koze i ovce) davala je proizvode za hranu i odijevanje. Stoka je davala i stajnjak bez kojega se nije mogao zamisliti prinos sa zemlje. Zbog toga je 90% žitelja hraniло по пар volova и по jednog konja ili kobilu, а било их је који су имали и по неколико пари volova, неколико konja i kobilu за priplod. Naročito су биле unosне mazge, dobivene ukrštavanjem kobile i magarca, које су, за dobre pare, prodavane u Dalmaciji. Ovdje je vrlo rijetko držana mazga. Čak su неки zbog toga izvrgavani smijehu. Krave su hranjene više za priplod, a manje radi mljeka. Nitko nije prodavaо telad nego je hranio kako ne bi morao uzimati volove za obradu zemlje. Kravama nije poklanjана neka osobita pažnja jer je mlijeko dobivano od koza i ovaca. Volovi i konji su više bili cijenjeni jer se smatralo da na njima počiva obrada zemlje. Bilo je obitelji koje su imale i po 100 koza i ovaca. Ovce su u proljeće tjerane u planinu na ispašu, a vraćale su se u ranu jesen. Bogatstvo se mjerilo zemljom i stokom. Važno je bilo koliko zemlje ima jer "ne pomaže dobra, nego mnoga", znalo se reći. Znalo se dogoditi da se zimi stado smanji za desetak grla, која су се, poslije uginuća, iznosila izvan sela, gdje bi se našli orlovi lešinari i sve "očistili", do kosti.

Nedostatak ispaše i vode u sušnim mjesecima nagonio je ljudе na stočarenje u planinske predjеле. Pojedine су se obitelji bavile tim poslom te bi sa svojim ovcama tjerali i ovce svojih susjeda, naravno uz nadoknadu. Kada bi *planištari* krenuli u planinu, sva je obitelj bila u mobilnom stanju. Konji su tovareni, čobanice su okupljale ovce, a domaćin je nadgledao teče li sve po planu. Prvo konačenje bilo je obvezno u blizini kuće kako bi se ustanovilo da se nije što zaboravilo. Uz ovce su išli domaćin, domaćica, čobanice, katkad i djeca u kolijevci, natovarenoj na konja. Uz njih su bili i *pratidžije* koji su išli da pomognu istjerati stoku na planinu, a zatim bi se vratili kući. Po povratku ovaca s planine svaki je vlasnik od planištara dobivao po kilogram sira, kilogram vune i pola kilograma masla po ovcu. Na planinu su tjerana i goveda, ali većinom vlasnika (planištara) jer je to bilo uzgred. Goveda su tjerana na ispašu i zimi, ali na suprotnu stranu, u Primorje, gdje je bilo dosta zimzelenog drveća i trave te su se goveda na takvoj ispaši dobro oporavljala.

Odnos prema stoci bio je različit. Najviše je pažnje, kako je već navedeno, pridavano konjima i volovima. Ostala krupna stoka: krave, junad, kobile i ždrebadi bila je stalno u brdu, i rijetko bi se išlo obići ih

i napojiti. Jedino, ako je bilo veliko nevrijeme ili ako bi snijeg potpuno prekrio zemlju, tjerani su u staje, gdje bi dobivali siromašni obrok od slame i grma. Dok bi se volovi pred oranje napasali u zelenoj travi, krave su bile u brdu. Domaćice bi prigovarale zbog toga, ali je odgovor domaćina bio: "Krave su ležakinje!" Ishrana krupne stoke zimi bila je isključivo suha slama od bijelih žitarica ili osušena kukuruzovina, a u nedostatku jedne i druge suhi grm koji bi se miješao sa slamom, kao da se stoka htjela zavarati da bolje pojede. Suh grm se davao i sitnoj stoci, a kada bi snijeg zameo, u torove se donosila smrekovina koja je bila tek toliko dobra da nije dala krepati.

Sva sitna stoka bila je zabilježana, a to se radilo na Spasovo ujutro. Svako je domaćinstvo imalo zaseban biljeg. Svako je stado imalo ovna zvonara i po zvuku čobanica je raspoznavala svoje ovce. Stoka je bila i mjerilo ekonomске moći, jer tko bi mogao izdvajiti nekoliko ovnova za prodaju, taj je mogao podmiriti bar najosnovnije potrebe obitelji cijele godine.

Stoka se nije prodavala bez velike potrebe, kao što je kupnja brašna ili, pak, zemlje, za koju se nije žalilo prodati i veći broj stoke, jer samo je zemlja predstavljala bogatstvo.

Svinje su uzgajane tek toliko da se ima "omrsiti", jedna ili dvije kod brojnijih obitelji, ali težine do 100 kilograma. Nitko nije topio mast jer je slanina bila uzdanica u vrijeme radova ili za vrijeme zimske hladnoće. Svinjsko salo ostavljano je za proljeće, jer je zelje ukusnije ako miriše na svinjsku mast.

Volovi su nakon napornog rada i starosti od 10 do 12 godina prodavani, a za taj novac kupovani su novi i mlađi. Ako bi netko othranio mladog vola *domadarca*, onda je novac koristio za neke druge potrebe.

Ljeto je najteži period za stoku. Česte nestasnice vode zbog dugotrajnih suša dovodile su vlasnike stoke do očaja. Velika lokva u Trebinji bila je prava blagodat, ali bi ljeti voda opličala, zamutila se i pozelenjela od algi. Bilo je slučajeva da je stoka gonjena na vodu u Čepikuće, pa i u Morašnicu i Turkoviće, gdje je voda dopremana iz Mostara željezničkim cisternama. Svaka je kuća imala čobanina za sitnu stoku, ali i za krupnu, kada je trebalo napasati po pašnjacima u blizini njiva. Čak su i odrasli momci i djevojke bili čobani. Brda su tada odzvanjala pjesmom. Pjesma, cvrkut ptica i zvonjava zvona s ovnova predvodnika činili su pravu idilu.

Liječenjem stoke bavio se kako je tko znao i umio. Za veterinara nitko nije znao. On je dolazio jednom godišnje radi škopljena konja, jer to je bio odveć stručan posao da bi se netko u to upustio. Međutim, sva ostala škopljena stoke obavljala su se u selu vrlo uspješno. Sva su liječenja obavljana po istoj metodi. Za ujed zmije glavni je lijek bilo *sjecanje* ubodenog mjesta igлом, a potom ispiranje vodom i trljanje bolnog

mjesta lukom. Ako je konj *zamahnuo* vodom, tjerali bi ga da se dobro iznoji, a ako je bio prehladen i dobio *gutunar* (gnojnu upalu), onda bi u zobnicu stavljali vrući ječam da konj *inhalira*. Bolesna je stoka dovodena u kuću da se ispari uz ognjište. Kod sitne stoke je nasijecano na uhu kako bi se malo krvi otpustilo. Ako je bravče ugrizao pauk, kroz uho bi mu provukli crveni konac (svilu). Stoka se, navodno, mogla razboljeti i od *uroka* (zla pogleda), pa bi joj se oko vrata stavljao nakit ili bi se nagaravila negdje na tijelu. Kod gledanja stoke bila je obveza reći: "Mašala, ne bud' uroka!" Liječenje od uroka su obavljale žene bacajući ugljevle u vodu, a u najviše slučajeva korištena je krštena voda uz molitvu. Molitva i škropljenje krštenom vodom su bili prvi pokušaji da stoka ozdravi. Zbog toga je u toru obvezno stajala boćica s krštenom vodom. Čobanica je svake večeri, kada je zatvarala tor, na vratima činila znak križa. Bilo je slučajeva da je stoka *zaludjela* (crvi u glavi). Tada bi se glava zaklanog brava nosila preko granice sela. Prijelomi udova su liječeni dosta uspješno *udlazivanjem*, a udlage su pravljene od dvije dašćice, sitne kostrjeti, bjelanca od jaja i soli. Konjska se noga nikada nije *dlazila*, jer se znalo da konjska kost ne može zarasti. Zbog toga su konji zbog loma noge bili osuđeni na smrt. Ubijani su na licu mjesta kako ne bi dugo patili. Za liječenje očiju upotrebljavan je bijeli luk i šećer, čija bi se usitnjena smjesa iz usta uprskala životinji u oči.

Ako bi krupna stoka oslabila, najbolji je lijek bio uvlačenje korijena biljke *spreža* ispod kože na donjem dijelu vrata. Nakon nekoliko dana tu bi se pojavio veliki otok koji bi se potom razrezao i dobro ocijedio. Poslije toga goveče bi se ubrzno oporavilo i ozdravilo. Zbog slabosti volovi su zalijevani crnim vinom natašte ujutro, a vrlo često su zalađani i malom žabom kornjačom, koja je također bila siguran lijek. Sva je stoka silom zalađana, osim svinja za koje se misli da se ne smiju zalađati na silu jer bi se mogle ugušiti. Glavni znak poboljšanja bilo je *preživanje*. Najteže je bilo ako se vol razboli u vrijeme poljskog oranja. Zbog toga su se volovi pazili i tetošili, naročito pred poljsko oranje, i zbog toga su i dobili naziv *hranitelji*. Jer, bez volova i konja život je bio nemoguć.

SREDSTVA ZA RAD

Obrada zemlje se obavljala primitivnim sredstvima, većinom ručno, pa je najviše bilo ručnog alata. Najvažnije oruđe za rad bio je drveni *lijes* (ralo) koji su vukli volovi. Lijes se sastojao od ralice, oja, kozoca, dva klina i zavornja. Na vrhu ralice bio je lemeš, jedini metalni dio. Lijes je bio povezan s jarmom drvenim gužvama ili krčelama, a na jarmu su bila dva teljiga sa po jednom drvenom šipkom zv. *špica* koja je služila za učvršćivanje teljiga za jaram. Kada se jaram stavljao na volove, reklo bi

se da se volovi *ujarmaju*, a stavljanjem špica volovi bi se zašpičili. Za jaram je vezana i drvena brana, i to ojnicom, a između nje i brane bila je tegara. Na ojnicu je bio uspravni štap zv. *stojača* za koju se držao orač za vrijeme brananja. Sve to skupa (lijes, brana, jaram i ojnica) nazivalo se *orden*. Svaki je dio bio od različitog drveta, već prema tome kakva mu je bila uloga. Ralica je obično bila od hrasta, jasena ili klena. Oje su od hrasta, jasena ili bora. Kozolac i klinovi su uvijek od hrasta, a gužve od grabovih mladica uvijenih kao uže, dok su krčele bile od hrasta ili košćele. Mladice za pravljenje gužvi i krčela paljene su na vatri kako bi se lakše uvile i smotale jedna oko druge kao konop. Stajale su u obliku osmice na jarmu i služile su za povezivanje lijesa s jarmom i tako omogućavale vuču. Jaram je morao biti lagan pa je pravljen od bukovog drveta ili, u nedostatku njega, od jasenovine, koja je, kažu, dobro hladila vrat volovima u vrijeme oranja. Za branu je traženo pruće od drena ili konopljike iz polja, posebno kada je u pitanju rad u polju. Ojница je od hrasta ili jasena, a stojača je obvezno od drenovine. Tegara je od košćele, a *bilo* na koje se pruće slaže bilo je od klena, jer je trebalo biti teško kako bi što bolje prianjalo uz uzoranu zemlju. Budući da su svi upotrebljavali ista oruda, teško je bilo pronaći dovoljno drveta za njihovu izradu. Tumaralo se brdima i tražilo najpodesnije.

Od alata motika i kracna bile su univerzalne alatke. Kasnije se počela upotrebljavati i dikela kojom je bilo lakše obradivati zemlju. Za okopavanje luka korištene su male kopačice, kojima su najviše radili stariji i djeca.

Za radove s kamenom upotrebljavan je mali i veliki čekić, mala i velika maca, a za razbijanje kamena tokmak ili bat. Macom i štampom su bušene rupe u kamenu za mine, a prije štampa za to je isključivo služila poluga zv. *samica*.

Alat za rad oko usjeva bio je uglavnom od drveta, to su grablje, vile, lopata i drvene metle koje su pravljene od konopljike iz polja. Sav alat za usjev stajao je u pojati.

Svakodnevno branje drva obavljano je sjekicom, kosorom i kosjerićem. Manji kosjerić za *štipanje* drače zvao se kosjerača. Mnogi su je nosili svakodnevno za pojasmom. Dračom (žesticom) su ogradijane njive i vrtovi, posebno ako su bili na domašaju kozama.

Prilikom rada s volovima na njivi nošen je *ostan*. To je dugi debeli štap s metalnim šiljkom na vrhu koji se zove *otik*. Ostan je služio za čišćenje zemlje s lemeša jer je imao na jednoj strani plosnati metalni nasad podesan za to. Metalnim šiljkom su se volovi bockali kako bi brže išli u brazdi, ali i za pospješivanje hoda prilikom prelaska s jedne na drugu njivu.

Za obavljanje ženskih poslova u pravljenju sukna služio je drveni stan koji su imale samo poneke kuće. Na njemu se tkalo sukno za odjeću,

gunjevi za pokrivanje i ostali proizvodi od vunene pređe. Sve je to poslije tkanja nošeno u stupe za valjanje, koje su se nalazile u Stocu, Svitavi, Sopotu i Gabeli. Priprema vune za predivo i za tkanje obavljalo se ručno, a za to su trebali gargaši, grebeni, poslije čega se vuna prela na kudjelji pomoću vretena. Pletenje čarapa i džempera obavljao se pomoću pet jednakih igala s malom kukicom na jednoj strani.

Skoro u svakoj kući bili su žrvnji za mljevenje žita. Rijetko je tko gonio žito u mlin jer je to bilo skupo i daleko.

Za snježne zime pojedinci su se bavili lovom na kune, a za to je trebalo imati gožda. Tražio se trag kunice i po tragu se dolazilo do jame u koju se skrila. Tada bi se sve pukotine *zatukle*, a na jednom mjestu, pred otvorom, zapela bi se gožda. Obilazila su se svako jutro, dok se kuna ne bi ulovila ili dok ne bi prodrla iz jame na nekom drugom mjestu. Bilo je slučajeva da kuna u jami ugine a da *udari* na gožda. Kad bi se ulovila, odsjekla bi nogu i vratila se u jamu. Pored gožda postavljana su i *ošca*. To je obična žica, raspeta između kamenja, kroz koju bi se zvijer provlačila i pritegla je sebi oko vrata.

Osim lova na divljač lovili su ribu u vodi Popova polja. Za to je trebalo imati barku i koševe, u koje je hvatana riba gaovica, koja je bila poznati specijalitet. Lov na patke obavljao se *plenicama* koje su pravljene od konjske grive, slično kao ošca u lovnu na divljač.

Za lov na vodi barka je nazivana *baćela*. Bila je specifična oblika, uža u prednjem, a šira u zadnjem kraju. Osnovu su činili *lukoći* napravljeni u obliku slova "L" pod kutom od 120 stupnjeva. Daske su bile od murovine ili nekog tvrdog drveta kako bi što duže izdržale na vodi.

Zaključak

Stoljećima se na području Župe Trebinje i šire okolice odvijao stereotipni način života i rada, karakterističan za sve zabitne krajeve bez komunikacija.

Do šezdesetih godina ovog stoljeća, kada su izgrađene ceste i uspostavljen elektrosustav, aktivnosti organiziranja života uglavnom su naslijedivane i nisu imale progresivnih tendencija.

Sva oruđa za obradu zemlje uglavnom su bila od drveta i pravljena su u kućnoj radinosti. Novčana naknada za rad vrlo je rijetko korištena, jer je sve naplaćivano protuuslugom, tj. *zamjenom rada*. Uvjeti stanovanja su, doduše malo, iz godine u godinu, poboljšavani, ali pravog progresa nije moglo biti zbog nemogućnosti nabavke suvremenih gradevinskih materijala i njihova prijevoza do sela.

Primitivnost života, do naznačenog vremena, ogledala se u rađanju, življenju i umiranju. Skoro nijedna roditelja nije se porađala u bolnici. I rijetki bolesnici upućivani su u zdravstvene ustanove. Vladalo je naslijedeno mišljenje: "Komu je vijeka - tomu je i lijeka!" Za ukop mrtvaca nije korišten kovčeg zbog skupoće. Samo oni koji su umrli u bolnici nošeni su u kovčegu pješačkom stazom od željezničke postaje do groblja u selu.

Izgradnjom infrastrukture (putovi, škola, struja, prodavaonice i dr.) poslije šezdesetih godina život poprima nove, suvremenije oblike. Napušta se raniji način življenja i rada, a naselja dobivaju novi izgled.